

התחקות אחרי מפתח "אוצר השמים": סיפורה של תיבה מתוך ברכת

השנים

מאת: א. בן גלעדי

הברכה התשיעית של שמונה עשרה הברכות קרויה ברכת השנים¹ ועוסקת בעיקרה בצורך הגשמי הבסיסי ביותר של האדם מזונותיו². מרכיב שולי בנוסח האשכנזי של ברכה זו היווה נושא לדיון במרחב האשכנזי לאורך הדורות עד ימינו. מדובר בפסקה השלישית של ברכה זו המסתכמת במילים ושבענו מטובה/ך. הדיון נסוב על המילה "מטובה" שיש מבטאים "מטובך". שתי הנוסחאות עדיין קיימות בקרב המתפללים והסידורים³. מרבית המתפללים דבקו באחת האפשרויות מכוח האינרציה בלי שתשפיע עליהם מסורת כל שהיא.

בספרות ההלכתית⁴, מייחסים את המקור הראשון לדיון הזה לשלהי המאה השלוש עשרה. הסיבה לכך היא תשובת הרא"ש⁵ הנראית כיריית הפתיחה בנושא זה. נוסח השאלה לה מופנית תשובה זו לא הגיעה לידינו אבל נדמה שהיא מובנת מתוך דברי התשובה: "ובברכות שמונה עשרה אין לשנות ממטבע שטבעו חכמים ולא שמעתי ולא ראיתי מעולם כי אם ושבענו מטובך וקאי על הקדוש ברוך הוא ולא על השנה וכן בכל הברכה ברוך עלינו ותן טל ומטר ושבענו מטובך וברך שנתינו והמשנה הפסיד".

התשובה מורה באופן מוחלט על אימוץ נוסח מטובך, בקשה שהקל ישביע אותנו מטובו, ודוחה נוסח מטובה בלשון נקיבה במובן שנשבע מטוב השנה.

משתמע מדברי התשובה, שהשאלה הייתה, אם להגיד מטובה במקום מטובך. במשפט הראשון הרא"ש פוסל את מטובה כנוסח לא מקובל, במשפט השני הוא מוסיף ראייה לכך: כל הבקשות בברכה זו פונות לברכות שמים. אולם, משפט זה מוקשה משני סיבות: ראשית, הראיה כשלעצמה תמוהה כי גם בקשת שבעינו מטובה פונה להקדוש ברוך הוא והשנה משמשת כמצע לטובות שבהם אנו מבקשים שישביע אותנו הקדוש ברוך הוא.

¹ לשון המשנה בברכות פרק ב משנה ה.

² ראה תלמוד, בבלי, ברכות לג, עבודה זרה ח, ירושלמי ברכות פרק ב הלכה ד.

³ ראה למשל סידור תפילת כל פה הוצאת אשכול וסידור מקור הברכה באותה הוצאה שני הסידורים האלה נפוצים ביותר בביה"כ של מתפללי נוסח אשכנז במגזר החרדי.

⁴ ראה משנה ברורה סימן קי"ז סעיף קטן א, הקדמת הרש"ס לסידורו המובאת להלן.

⁵ כלל ד סימן כ.

שנית, מה פשר החזרה בדברי הרא"ש על נושא הנדון בתוך הדוגמאות שהוא מביא לצורך ראייתו.

על מנת להשיב על שאלות אלו, יש צורך בהרחבה על עיקרו של הנימוק שמביא את הרא"ש לפסול את מטובה. וביתר הרחבה נתייחס אל תפיסתו של הרא"ש בנוסח התפילה כנוסח קבוע מקדמת דנא.

תשובה זו מטפלת בהמשך בכמה דיקדוקים נוספים בנוסח התפילה שאין ביניהם קשר. אבל אם נרצה לבחון את הנימוקים של הרא"ש באימוץ הנוסח, נראה שאותה טענה חוזרת על עצמה: אין לשנות מ"מטבע שטבעו חכמים". נימוק זה נסמך על אמרה המופיעה בשני התלמודים⁶ בנוגע להלכות ברכות, ונאמרה על טעויות מסוימות בנוסח הברכות, שגורמות לטועה בהם, שלא לצאת ידי חובת הברכה ומצריכות לחזור על הברכה בנוסחה המתוקן. ולדעתו, כלל זה, לפחות בחלקו, תקף בתפילת שמונה עשרה גם לגבי שינויים בנוסח שלא נמנו בתלמוד.⁷ בהמשך הדברים, הרא"ש מגלה לנו מה מקורותיו לגבי אותו נוסח אולטימטיבי שהמשנה ממנו הפסיד.

"כי יש לי קונטרס מעשה ישן וכתוב בו כל הברכות של כל השנה וסכום כמה תיבות יש בכל ברכה וברכה וכנגד מה נתקנה. וכתוב בו תשעה ועשרים תיבות יש בו למומרים משום דמומר כופר בתורה שבכתב ובתורה שבעל פה שהן שתיים ובעשרים ושבעה אותיות שבתורה, וכשתסיר כל אויבינו אז ישארו עשרים (ושבעה) [ותשעה] תיבות".

המקור כאמור: כת"י ישן שכתוב בו את נוסח הברכות. וגם אם נפלה טעות בנוסח עצמו, ניתן להיעזר בגימטריאות לפי מספר תיבות שבהם אי אפשר לטעות ולקבוע לפי זה את צדקתו. ומכאן הוא מביא ראייה לאותנטיות נוסח מסוים כשהנוסח השני הופך לשינוי מטבע.

נדמה שהרא"ש מאמץ כאן תורה אשכנזית ישנה מסורת אבות אבותיו ואסכולת רבותיהם⁸ הלא הם חסידי אשכנז. ידועים חיבוריהם של חסידי אשכנז מחוגי רבי יהודה החסיד שבהם הם מונים את תיבות כל תפילה או ברכה כולל מנין מיוחד למילות מפתח שחוזרות על עצמם ובמנין זה הם לא רק מגלים את סודות הכוונות אלא גם מאמצים נוסח קבוע ואחיד. ידועה גם הצהרת הרוקח שבה הוא מגולל את סדר מסירת הנוסח עד אבן אהרון בנו של רבי שמואל הנשיא שעלה מבבל, ובסיום הפסקה: "כי סוד התפלות קבלנו.. עד נביאים וזקנים וחסידיים

⁶ ראה תלמוד, בבלי ברכות ה עמוד ב, ירושלמי ברכות פרק ט הלכה א.

⁷ אם נבין את הדברים כפשוטם דעת הרא"ש היא דעת יחיד. ויש לציין לדברי הרא"ש בעצמו בברכות פרק ו סימן כג. מכאן שנראה לפרש את המילה הפסיד לא כהוראה על כך שלא יצא ידי חובתו וחייב לחזור על התפילה מראש, אלא להיפך, הוא איננו חוזר ולכן הוא הפסיד את המצוה בשלמותה. אפשרות אחרת, הרא"ש אינו בטוח במאת האחוזים באמיתות המוחלטת של הנוסח שבידו והכלל הוא ספק ברכות להקל.

⁸ ראה אביגדור אפטוביצר, מבוא לראבי"ה פרק ב עמודים 48-52.

ואנשי כנסת הגדולה שתקנוה, והמוסיף והמגרע אות אחת או תיבה אחת אוי לו בזה ולבא, כי אין להוסיף ואין לגרוע, כי לא יסדו בחנם תיבה אחת ואפילו אות אחת כאשר נבאר בעזרת הבורא המלמד לאנוש בינה"⁹. ואכן באותו סידור הנוסח הוא:

"ושבעינו מטובך (פירוש) מפתחת ירך, יפתח ה' לך את אוצרו הטוב את השמים לתת מטרה"¹⁰ ומכאן לקוחים דברי הרא"ש שהטוב הוא מפתחת ידו של הקדוש ברוך הוא ולא טוב השנה.

אולם בולט השינוי בין נימוקיו של הרא"ש לאלה של קודמיו הסיפור ההיסטורי של מגילת הרוקח שכנעה את הרא"ש שהנוסח שבידו כולו חובר על ידי חז"ל כתפילת קבע, ומכאן, ההשלכות ההלכתיות שנובעות ממנו שכל המשנה ממנין התיבות של נוסח זה נקרא משנה ממטבע שטבעו חכמים.

כשקודמיו דיברו על סודות ועל כוונות מיוחדים המצויים בנוסח שלהם, הם לא העלו על דעתם שהמתפלל בנוסח שונה לא יוצא ידי חובה או שחסר לו בקיומו ההלכתי של מצוות התפילה. הם רק הציגו את סודותיהם כמיוחסים לחז"ל הם האמינו שחז"ל קבעו סוג של צופן של כוונות סודיות דרך מספרי המילים, לדעתם, "קודים אלו" נותרו השפה היחידה והאולטימטיבית לתקשר עם העליון מכל, ומי שלא צועד בעקבותיהם, אחרי שהתגלו על ידם הסודות האלה, מזלזל בתפילה וייתן את הדין על כך.¹¹

הרא"ש הופך את הקערה על פיה. המספרים, לדידו, נועדו בעיקר לשמר את הנוסח ואגב כך הם גם משמשים כפירושים מסוגת הדרוש והסוד. בולט לשונו של בנו של הרא"ש המובא בטור בקשר לאסכולה הזאת " דורשי רשומות"¹².

תפיסת הרא"ש הרואה את הטקסט הליטורגי כטקסט קבוע ומתוקן על ידי חז"ל ביחד עם חובת התפילה¹³, גורמת לו לראות בנוסח מסוים אמת מוחלטת שאין לשנותה. הדעה שלו בנושא זה ייחודית ומנוגדת לדעת כל הפוסקים הספרדים החל מהרשב"א¹⁴ ששולל את דברי

⁹ פירושי סידורי תפילה לרוקח אז ישיר עמוד רכח הרש"ר ירושלים תשנ"ב.

¹⁰ שם ברך עלינו עמוד שלה.

¹¹ ראה את מאמרו המצוין של שמחה עמנואל, הפולמוס של חסידי אשכנז על נוסח התפילה, מחקרי תלמוד תשס"ה הוא מראה על חילוקים בקרב חסידי אשכנז בקשר לרמת התנגדותם לנוסחים אחרים.

¹² טור סימן קי"ג.

¹³ ראה את דברי הרא"ש מסכת ראש השנה פרק ד סימן ג לגבי הפסוק הנאמר בסוף ברכת שופרות במוסף ראש השנה" ואני אומר שאין לשנות מטבע ברכות שנהגו בימות הראשונים" ס"צ. רא"ש מסכת תענית פרק ראשון סימן כ לגבי הגדרת ציבור שיכולים להוסיף בקשת מטר לפי צרכיהם גם מחוץ לזמנים המקובלים "דכחידים דמו לענין שאלה היינו טעמא דמפ' בירושלמי (פי' אין עומדין) שאין לשנות ממטבע ברכה דסדר י"ח ברכות תיקון נביאים הן ואין לשנות בהם".

¹⁴ ראה תשובת הרשב"א חלק א סימן תעג. תשובה זו נראית כמתכתבת עם תשובת הרא"ש וזה לשונה:

חסידי אשכנז ומכחיש את העובדה של קיום נוסח אחיד גם בזמן חז"ל, וכלה בדברי הרא"ה¹⁵ שלמרות שהוא מייחס חשיבות לנוסח התפילה המקובל הוא מתיר לשנות אותו בדרך ארעי.

מעניין במיוחד העדרו של טיעונו ההיסטורי של הרא"ש בדברי בנו הטור¹⁶. גם כשהוא מאריך באותה דרשה מפי "דורשי הרשומות", הוא לא מנסה להשליט נוסח מסוים וכשהוא מציין את מנהג אשכנז בברכת השנים¹⁷ הוא מציג אותו כמנהג מקומי. סביר להניח שבבואם לספרד הטיעון ההיסטורי הושתק בקרב משפחתו של הרא"ש¹⁸. אולם, לפני כן, לפי ההשערה הזו, מתועדת בתשובה זו לחימה מצד הרא"ש נגד השפעות של נוסחים אחרים.

ארליך מציין את סידור רשב"ן¹⁹ כתיעוד ראשון לנוסח ושבענו מטובה.²⁰ בהנחה שתשובת הרא"ש נכתבה לפני הבריחה מדובר במאה שנה לפני כן. סידור רשב"ן מיצג נוסח מזרחי של התפילה שבו ברכת השנים שונה לגמרי מהנוסח האשכנזי שבידי הרא"ש ושם הסדר הפוך "וברכה כשנים הטובות ושבענו מטובה" במקום "ותן... על פני האדמה ושבענו מטובך וברך...כשנים הטובות". אם נניח שהרא"ש מתייחס לנוסח מסוג זה שמיובא מהמזרח לכיוון

"בענין התפלות והסדורים אין המקומות שוין. וכל אחד ואחד אומר כפי מקומו. ומ"מ אם לא אמר כן אינו מעכב שלא כדברי מי שאמר לכם שזה קרוי משנה ממטבע שטבעו חכמים ולא יצא ס"צ". הרשב"א יודע על ריבוי נוסחים, הוא גם יודע לומר שמנהג המקום הוא המכריע לגבי אימוץ נוסח מסוים, אבל הוא לא מיחס לזה חשיבות הלכתית. וודאי לא מעדיף נוסח אחד על משנהו. דבריו אלה משלימים לחידושו למסכת ברכות דף יא שבו הוא מתיר להאריך ולקצר בברכות שמונה עשרה בנוסח שבאמצע הברכות. הוא מביא ראיה מעניינת במיוחד לכך שחז"ל לא קבעו נוסח קבוע לברכות שאם כן "היה להם לתקן נוסח כל ברכה וברכה במלות מנויות ובענינים ידועים ולהשמיענו כל ברכה וברכה בנוסחתה וזה לא מצינו בשום מקום".

¹⁵ ראה רא"ה בחידושו למסכת ברכות יא, וראה תלמידו הריטב"א בהלכות ברכות פרק ו אות יד הם מכירים בזה שחז"ל חיברו נוסח ודעתם שם שהמשנה ברכה דרך קבע נראה כמזלזל בדברי חכמים כיוון שהוא מתיימר כביכול לתקן את הנוסח שלהם אולם במקרה שיש ספק בין כמה נוסחות אין כל עדיפות בין נוסח אחד למשנהו.

¹⁶ הטור בסימן נט מביא את דברי אביו מסוף אותה תשובה לגבי ההגנה על נוסח סיום הברכה הראשונה של קריאת שמע של שחרית האשכנזי ובסימן קי"ז השתיקה רועמת וראה גם דבריו בשם אביו בסימן ס"ח. בסימן קי"ז.

¹⁷ ראה תשובות הרא"ש כלל ד סימן י.

¹⁹ רבי שמואל בר נתן חי במאה ה-12 מקום החיבור נתון לויכוח בין החוקרים וראה כנישתא מחקרים של בית הכנסת ועולמו 4 נוסח שמונה עשרה בסידור של ר שמואל בר נתן ושאלת מוצאו של החיבור. לענייננו העובדה שקיים כזה נוסח במאה ה-12 לא משנה המרחק הגיאוגרפי בינו לבין הרא"ש מצביע על אפשרות קיום נוסח כזה גם במקום אחר. הבחירה נוטרה אם ליחס את התייחסותו של הרא"ש לנוסח קיים לפני זמנו או לקשר את התשובה לנוסח שמופיע מאה חמישים שנה אחריו אצל אחד מגדולי המקובלים. בחרנו באפשרות הראשונה.

²⁰ תפילת העמידה של חול, עמוד 133 וראה כל הפרק על ברכת השנים. כפי שידוע לנו יש תיעוד מכמה כתבי יד בגניזה על קיום נוסח קיץ עם שבעינו מטובה בהתחשב בזה שהברכה הזאת בנוסח הספרדי שלה מרובת גוונים כפי שמתעד ר"י בר יקר בערך מאה שנה לפני הרא"ש "יש מאריכין בברכה זו שלא כדרך העולם" לסיבת ריבוי הבקשות הנהוגה בברכה זו ראה י. מ אלבוגן, התפילה בישראל עמוד 38 ליפציג 1913 תירגום עמיר, עריכה יוסף היינמן, הוצאת זמורה-ביתן 1988. מה שלא ידע אלבוגן הוא שדווקא הנוסח הספרדי הרבה יותר רוח בתקופות קדומות יותר. אולם חלק מההשערה שלו נכונה. לפי שכל נוסחי הגניזה הם "אירוף" של הברכה המקורית, המורכבת מהפתיחה ומהחתימה הקבועה, והמוכנה במרכז לקבל כל נוסח טוב שיתלבש על שאילת הגשמים. ולכן הנוסח של החורף ארוך יותר. אולם הסיבה לנוסח הקיץ היא כמו שמציין אלבוגן בעקבות הבבלי עבודה זרה דף ח ועוד אפשרות לסיבת היווצרות ברכת הקיץ היא שאילת הטללים הנהוגה בהרבה קהילות אולם ארליך סבור שהיא מושפעת מתוספות הנוסח החורפי.

צפון, המשפט השני של הרא"ש יכול לקבל משמעות אחרת: "וכן לכל הברכה", "אין לשנות ממטבע שטבעו חכמים". וכאן הרא"ש מורה על הסדר האשכנזי של הברכה: ברך עלינו, ותן טל ומטר, ושבענו מטובך וברך שנתינו והמשנה הפסיד "ואין לו כוונה להביא ראיה לנוסח מטובך, הנוסח האשכנזי לא צריך ראיות מבחינתו, אלא כוונתו להמשיך בשלילת הנוסח הזר שזה מקרוב בא המכתיב לברכה סדר שונה.

אפשרות זו מסירה עוד קושי בהבנת דברי הרא"ש בנוסח האשכנזי הסדר הוא כאמור ותן על פני האדמה ושבענו מטובה/ך, הרא"ש סוקר שתי אפשרויות מטוב הקדוש ברוך הוא או מטוב השנה. אולם בנוסח "מטובה" הפירוש שמיד עולה לראשינו בסדר הזה הוא אפשרות שלישית מטוב הארץ.

ואכן אפשרות זו היא היחידה שמעלה המהרש"ל בתור פירוש הנוסח מטובה, והיא מסוקרת היטב בדברי רבי שבתי סופר ובמשך הדורות הבאים אחריהם.

אולם במקרה שהרא"ש מתייחס לנוסחה החוץ-אשכנזי של הברכה אין באמת שום אפשרות לפרש את הפיסקה בצורה הזאת.

לפי השערה זו אין כל ראיה מדברי הרא"ש להופעת נוסח מטובה באשכנז בתקופתו. יש לציין שכמעט בכל הנוסחים המתועדים²¹ של התקופה במרחב האשכנזי כולל בחיבורו של ר"י בר יקר²² שהיתה לו נגיעה לספרד מופיע מטובך²³.

אולם הקושי הטמון בהשערה הזו הוא המרחק הגיאוגרפי הרב הקיים בין נוסח רשב"ן לרא"ש.

לכן סביר להניח שהרא"ש במשפט הראשון שלו מתייחס לשינוי במילה מטובך שמאן דהו רצה לשנות ל"מטובה" אולם אפשר שהמשפט השני בא להורות שכשם שאין לשנות את הנוסח המקובל לנוסח שלא ראו מעולם כלשונו גם אין לשנות את הנוסח האשכנזי של ברכת השנים לטובת נוסחאות אחרים של אותה ברכה המצויים בארצות השכנות²⁴.

²¹ סקרתי הרבה כת"י מהמאה הי"ג והי"ד.

²² אוצר פירושי הראשונים על התפילות ירושלים תשס"א.

²³ נוסח מטובה בהרכב הברכה האשכנזי מופיע בכתב יד אחד בספריית פלטינה, פרמה, איטליה. Cod. Parm. 1904.

²⁴ ראה נוסח הקטלוגי למשל בכת"י מהמאה השלוש עשרה הספרייה הלאומית של צרפת, פריס, צרפת. Ms. hebr. 590.

ונוסח פרובנס בכת"י מהמאה הי"ד ספריית פלטינה, פרמה, איטליה Cod. Parm. 1923. וראה את נוסח הקיץ הספרדי הקלאסי בכת"י מהמאה הי"ג הספרייה הלאומית של צרפת, פריס, צרפת Ms. hebr. 591. בכדי להוציא מהנוסח שם מתאים במיוחד לצטט את ראשי הפרקים של הברכה האשכנזית.

הנוסח "ושבעינו מטובה" רווח באשכנז בתקופה הרבה יותר מאוחרת ומסיבות אחרות. התיעוד הסמכותי הראשון שמצאנו לו הוא, כמאה חמישים שנה אחרי הרא"ש, בספרו של הגולה מקיוב שושן סודות²⁵. עיקרו קבלה, סודות התפילה וסדר כוונות שמותאם אליהם. ניכר בו משיכה של המחבר לתורת הסוד של הרמב"ן וראשוני ספרד, ובו מופיע לראשונה הנימוק הידוע לנוסח מטובה "פני האדמה ושבענו מטובה" בסופי תיבות שם הוי"ה "להודיעך כי על יד הוי"ה ומידת הטוב מתברכת".

אנו יודעים שספרות קבלית קלה לקריאה ומובנת נהנתה בתקופת המאה החמש עשרה והשש עשרה בפולין מפופולריות רחבה²⁶. מה שמסביר איך הנוסח החדש מתפשט בקרב חובבי הסוד. ועובדה היא שלשונו המדויק של שושן סודות "לטוב ה' כלומר לטוב ה' האחרונה שבשם בן ד' ²⁷ מצוטט על ידי רש"ס בהקדמתו מפי "החזנים מקרוב באו המתקבלים על דרך יש מתעשר ואין כל" ²⁸ כלשונו. הרש"ס בהקדמה לסידורו, הוא אם כן הלוחם הראשון נגד הנוסח הזה.

במה שנוגע לתפקידו של הטקסט, ההבחנה ברורה בין היחס אליו מצד חסידי אשכנז ליחס שהוא זוכה ממקובלי אשכנז: בעוד חסידי אשכנז מפרידים לגמרי את משמעות המילים מהקוד הרוחני שהם מזינים, וסודם נמצא מחוץ להרכב המילה, המקובלים האשכנזים, ובמיוחד שושן סודות, הופכים את הטקסט לרב משמעות ונתון למשחק. הסודות של תפילתם הם פנים-טקסטואליים.

גם המהרש"ל כרש"ס מכריע כגרסת מטובך אולם לא מטעמי מסורת "כי השביעה שמתברך המזון בבני מעיים אינו תלוי בגידול הארץ אלא בברכת ה' שישפיע השובע מאתו כדכתיב השם גבולך שלום חלב חיטים ישביעך וגם ברכת טוב שייך בקב"ה דכתיב יפתח ה' לך את אוצרו הטוב"²⁹.

המהרש"ל מייחס את השובע לברכת השם מיוחדת השורה על המאכל כשהוא בבני המעיים לדעתו הוא לא תלוי בטוב הארץ שעליה גדל. כנימוק שני הוא מביא פירוש שהבסיס שלו מצוי בפירוש הרוקח, אולם פירוש זה זוכה להתפתחות פילולוגית בדבריו של המהרש"ל: מתאים יותר ליחס במשפט את הטוב לקב"ה באופן ישיר. יש לציין שבסידורו של המהרש"ל, כפי

²⁵ דף 28 קארץ תקמ"ד, מקובל שפעל באמצע המאה החמש עשרה אודותיו ראה חיים ליברמן דפוסי קארץ אהל רח"ל א עמוד 93 ההפניה אודותיו מרא"ו הרב ישראל מלכיאל ותודות לו.

²⁶ דברי הרמ"א בתורת העולה חלק ג פרק ד פראג ש"ל משקפים היטב את הנהירה כבר בתקופת ראשית העת החדשה אחרי ספרי קבלה.

²⁷ שם.

²⁸ סידור רש"ס מפרמישלאו הקדמה פרק ו מהדורת נר ישראל תשס"ג.

²⁹ שו"ת מהרש"ל סימן סד.

שהוא מובא על ידי רש"ס³⁰, הוא מצטט את סידור רוקח אבל רק במה שנוגע להכרעה, את הנימוק הוא משייך לעצמו. לדואגים מאיבוד סופי התיבות הו"ה הוא מוצא פטרון: שם הו"ך שלדעתו הולם לא פחות את סופי התיבות האלה.

המהרש"ל הוא היחיד מבין הדנים בנושא זה שמשתמש בנימוקים משדה משמעות הפשוטה של הטקסט הליטורגי ומוביל אותו לפירוש המועדף עליו מבחינה תפיסתית. אפשר לזהות מפנה בתפקיד שהוא נותן לטקסט בתפילה לעומת הרא"ש שהנושא אצלו לקלוע לחובה המוטלת עליו באמירת טקסט ממוסד וקולקטיבי המביע אמון דתי, מטבע שטבעו חכמים, או חסידי ומקובלי אשכנז שלדידם הטקסט משמש לבוש סימבולי למסתורין רוחני, מהרש"ל מחשיב את האופי הספרותי שלו. הוא מכניס אליו את תפיסות החיים שלו ואת התפיסה התיאולוגית שלו. כשהוא בוחר בנוסח, הוא יוצר מהטקסט את תפילתו האישית. בהתייחסות לנושא הנדון, הוא לא דוחה בשתי ידיים את הגירסה השניה, הוא מסתפק בהסבר מדוע הוא בוחר את מטובך. הבחירה היא אישית גם אם היא מנומקת היטב.

מטבע הדברים רש"ס שמינהו לתקן את "השיבושים" שכביכול השתרבו בתפילה³¹, יותר החלטי. הוא משתמש בדבריהם של האבודרהם והמהרש"ל בתור הוכחה שהנוסח מטובך הוא האמיתי יותר ומציין את הרא"ש כהוכחה היסטורית שהוא הקדום יותר. הסיבה היחידה שמצדיקה שינוי לדעתו היא התאמת דרוש קבלי לנוסח החדש ועל כך הוא מזדעק "אין לשנות מטבע שטבעו חכמים בברכות כדי לדרוש בו מה שלא עלה על דעת חכמים"³². כאן הוא חוזר על דבריו של הרא"ש עם שינוי משמעותי: לא משנים מהנוסח הישן והמקובל על הדעת מבחינה פרשנית רק כדי להתאים איזה דרוש נאה. ומכאן שאם הנוסח המקובל לא היה הפתרון הפרשני הטוב ביותר היה מקום לדון אותו כנוסח משובש.

כמובן שגם דברי הרא"ש המוסבים לדברינו בצורה אנכרוניסטית ישירות אל הדיון הזה השפיעו עליו בהכרעתו.

הפוסק היחידי שעומד מאחורי גרסת ושבענו מטובה מנימוקים שאינם קבליים בעיקרם הוא הגר"א³³. הפירוש שלו לנוסח הזה מקביל לזה שרש"ס שם בפי המתחכמים כלשונו "ושבתי אני להשיב על המתחכמים לדקדק ולומר מטובה בה' בסוף ונותנים טעם שמתפללים על טוב

³⁰ סידור רש"ס שם.

³¹ ראה ספרו של סטפן רייף *rabbi shabbethai sofer and his prayer book* Cambridge ; Cambridge University Press, 1979.

הגורמים לתודעה בקרב וועד ארבע ארצות לשיבושים שנפלו בנוסחאות הסידור צריכה עדין להיחקר אולם אני משער שהיא נגרמת בעקבות עליית הקהילה הגדולה בפולין. הוצאת הסידורים בדפוס גורמת לחיזוק נוסחאות והפצתם בכל המרחב האשכנזי: שינויי הנוסח בולטים יותר.

³² סדור רש"ס שם

³³ מעשה רב וילנא תרמ"ז עמוד 28 ודיוקים בנוסחי התפילה והברכות רבי מנחם מענדל משיקלוב.

ארץ ישראל שמשם השפעה יוצאת לכל העולם וטעותם מפורסם שאין כאן זכרון לארץ ישראל כלל רק בקשת ברכה על פני האדמה בכלל".

פירוש זה מפתיע אותנו ככל שנוגע לנוסח האשכנזי בחורף: "ותן טל ומטר לברכה על פני האדמה ושבעינו מטובה". גם אם הברכה לכל העולם עוברת דרך ארץ ישראל, הגשם, הוא, אינו עובר דרכה. מכאן שבקשת הגשם לדידם מתייחסת אך ורק אל ארץ ישראל דבר זה מתקבל על הדעת בארצות שאין שם צורך ליהודים בגשם ופירוש זה לא יתכן בתקופת התקנה כשבבל אחרו את הבקשה לגשם לפי הצרכים שלהם³⁴. ואחרי הדיון בפוסקים, הלכה היא שכל הארצות שבחוץ לארץ נגזרים אחרי בבל בענין זה.³⁵

פירוש זה אינו מתחשב בהיסטורית נוסח הברכה וגם לא למתכונתה ההילכתית. הוא מבטא את כוונת המתפלל בצורה אינטואיטיבית כשאומר את המילים האלו, בזמן ובמקום שהוא אומר אותם. פירוש אינדיווידואלי וסובייקטיבי מוליד גם אימוץ של נוסח קיים בהתאם. אינני סבור שאם נוסח "מטובה" לא היה קיים, "המתחכמים" היו משנים מהנוסח הקבוע, הטקסט של התפילה לא ניתן לשינוי בצורה מודעת, כנראה, לפחות מהמאה ה"ב באשכנז. אולם דווקא הקשיחות הזו מולידה כל מיני פירושים יצירתיים המכלילים בטקסט את צרכי היחיד והזמן. סביר להניח שמרבית המתפללים כיום ממציאים לעצמם פירושים רחוקים ממשמעות הטקסט הליטורגי.

בהרכב קבלי של נוסח התפילה, הפירושים לא רלוונטיים. מחליפים אותם השמות שהם שכבה שנייה בהרכבת הטקסט, כמין "פאזל", תוכן השכבה הזאת הוא זה שמרכז את מלוא משקל החשיבות המיוחס לטקסט הליטורגי. בהקשר זה אנו פוגשים בנוסח שלישי פרי יצירתו של אביו של השל"ה³⁶ שפשוט הגה את המילה מטובה וכך נהנה מכל העולמות גם סופי תיבות וגם שייכות הטוב לה'. הכרעה מפתיעה אחרת בנושא מפורסמת על ידי רמ"מ אוירבך תלמיד הב"ח בעטרת זקנים שלו, אולם היא של מהרר"י מפראג³⁷, והיא: לשנות את הנוסח

³⁴ ראה טור ובית יוסף אורח חיים סימן קי"ז הנידון ידוע ורחב והמקורות ההלכתיים רבים מדי בכדי לציין אותם לכן הסתפקתי בנקודת התחלה טובה.

³⁵ על הגאון בעצמו היה נדמה שאין כל קושי אחרי שנמצא בספר אדרת אליהו וורשא תרמ"ז בראשית ב, ה הלשון הזה: "ואנו מתפללים משיב הרוח ותן טל ומטר כוונתנו על ארץ ישראל לכן תיקנו על הפת לומר מן הארץ, המורה אל ארץ ישראל ששאר הארצות שוות תמצית ארץ ישראל" אולם דברים אלו נסמכים על הבבלי תענית דף י' עמוד א: "ארץ ישראל משקה אותה הקדוש ברוך הוא בעצמו, וכל העולם כולו על ידי שליח, שנאמר הנתן מטר על פני ארץ ושלח מים על פני חוצות. ארץ ישראל שותה מי גשמים, וכל העולם כולו מתמצית, שנאמר הנתן מטר על פני ארץ וגו'. ארץ ישראל שותה תחילה, וכל העולם כולו לבסוף, שנאמר הנתן מטר על פני ארץ וגו' " ואם כן הפירוש הוא כאן רכז "ממי הגשמים" שמשקים בהם את א"י. ונראה שכוונת הגר"א אם כן רק על השפעת ארץ ישראל על גידוליה של חו"ל וכדברי המתחכמים.

וראה ישורון ה עמוד תרכב על הניסיון להביא ראיה לפירוש זה מהגרסה הבבלית של תפילת הבינו "ודשנו בנאות ארצך" אבל אין כל הוכחה לדעתי לא מ"ארצך" ולא מ"נאות".

³⁶ הגהות וביאורי השל"ה לטור אורח חיים מכתב ידו ערוך על ידי הרב שלמה גאטעסמאן ישורון יט עמוד קנד. ³⁷ שם אולי הר"י מרגליות.

לפי המיקום של המתפלל: כשהוא בדרך מתאימות במיוחד סופי התיבות הוי"ך שהם סופי התיבות של תחילת הפסוק "כי מלאכיו יצוה לך לשמרך בכל דרכך", וכשהוא בעיר הוי"ה. אפשר ללמוד מזה על חוסר החשיבות בקרב חוג מסוים לאימוץ נוסח אחיד מול החשיבות הרבה המיוחסת לסופי התיבות, כשאלו מותאמים לצורך המתפלל האינדיווידואלי ולמצבו המשתנה.

סקרנו כאן חלק מהשתלשלות של ויכוח רב דורי על אות אחת בתפילת שמונה עשרה ובעיקר מה שהטיעונים השונים מגלים על תפיסתם של הטוענים אותם ויחסם לטקסט הליטורגי בלי לסקור עדיין חלק גדול מאסכולת מובילי שינויי הדקדוק בנוסח התפילה במקרה נידון זה לא נגע אליהם וזה יידון במאמר נפרד.

ביבלוגרפיה

ספרות מחקר

אביגדור אפטוביצר, מבוא לראבי"ה, וינה חש"ד

אורי ארליך, תפילת העמידה של החול, נוסחי הסידורים בגניזה הקהירית – שורשיהם ותולדותיהם הוצאת יד יצחק בן צבי ירושלים תשע"ג.

חיים ליברמן, דפוסי קארץ, אהל רח"ל א.

י. מ אלבוגן, התפילה בישראל ליפציג 1913 תירגום עמיר, עריכה יוסף היינמן, הוצאת זמורה-ביתן 1988.

קובץ כנישתא מחקרים של בית הכנסת ועולמו 4 נוסח שמונה עשרה בסידור של ר שמואל בר נתן ושאלת מוצאו של החיבור.

שמחה עמנואל, הפולמוס של חסידי אשכנז על נוסח התפילה, מחקרי תלמוד תשס"ה.

rabbi shabbethai sofer and his prayer book Cambridge ; Cambridge University Press, 1979

ספרות מקור

אדרת אליהו וורשא תרמ"ז

אוצר פירושי הראשונים על התפילות ירושלים תשס"א

הגהות וביאורי השל"ה לטור אורח חיים, מכתב ידו (עריכה) הרב שלמה גאטעסמאן,
ישראל יט

טור, מכון שירת דבורה, תשס"ט

מעשה רב, וילנא תרמ"ז.

משנה ברורה, וארשה, תרמ"ג.

סידור רש"ס מפרמישלאו מהדורת נר ישראל תשס"ג.

פירושי סידורי תפילה לרוקח, הרש"ר, ירושלים תשנ"ב.

פסקי הרא"ש למסכת ראש השנה ותענית

שו"ת מהרש"ל, לובלין של"ד-של"ה.

שושן סודות, קארץ תקמ"ד.

תורת העולה, פראג ש"ל.

תשובות הרא"ש, דפוס ראשון, קושטא, רעז.